

Kultplatskontinuitet i Västergötland?

ett inlägg i en nygammal debatt

Claes Theliander

Abstract

Cult center continuity in Västergötland? A contribution to a new and old discussion.

Discussions about cult center continuity from pagan to Christian religion in Scandinavia has aroused again thanks to Anders Andréns large project about Nordic paganism in a long term perspective. In the latest publication from this project Andrén discuss, among other things, the question of cult center continuity in the province of Västergötland, western Sweden. In his essay he states that there are quite a few places where medieval churches are situated on or next to pagan burial grounds.

Among other topics, in my ongoing work with a PhD-thesis, I am studying the process of christianisation in Västergötland. One of the questions aroused in that respect is about when pagan burial grounds were abandoned in favour of Christian churchyards. I have put together and listed all excavated sites (i.e. 280) in the province, containing graves datable to the time of the Christian mission in Scandinavia, i.e. 8th to 13th century. I have now established the fact that, generally speaking, pagan burial grounds in the province were abandoned already at the start of the 10th century. Since that most of the medieval parish churches cannot be dated earlier then late 11th - early 12th century, we have a discrepancy of nearly 200 years. What we see in Västergötland is a place-discontinuity in cult-exercising, which is crucial in understanding the social, political and economic situation in the province at this time.

Inledning

Ett ämne som ofta varit på tapeten de senaste 40 åren är frågeställningar relaterade till kultplatskontinuitet. Olaf Olsen trodde nog i och för sig redan 1966 att han, i tidens anda, satte punkt för diskussionen. Han ansåg sig då, en gång för alla, kunna slå fast att det generellt sett inte förelåg någon kultplatskontinuitet mellan förkristna och kristna gravar och kultplatser (Olsen 1966:288). Men som väl var lyckades han inte döda diskussionen som än idag tycks leva och frodas. Ett rykande färskt exempel på detta är ett bidrag av Anders Andrén i antologin *Plats och praxis*, den senaste publikationen från projektet *Vägar till Midgård* (Andrén 2002).

Artikelns stora förtjänst är att Andrén framhåller det rituella landskapets komplexitet och olika regionala skillnader. För att ytterligare understryka detta samt för att nyansera bilden han tecknar skulle jag vilja kommentera frågan kring relationen mellan kyrkor/kristna begravningsplatser och förkristna gravfält i ett område han på flera ställen hänvisar till i artikeln, nämligen Västergötland. Förvisso är ingen övergripande studie gjord som specifikt relaterar landskapets medeltida kyrkor till gravfälten från yngre järnålder. Men i en mindre undersökning, som endast omfattade de tio medeltida socknarna i Väne härad - ungefär motsvarade dagens Trollhättan och Vänersborgs kommuner - kunde jag konstatera att de medeltida kyrkorna där låg i närheten av, men aldrig i direkt anslutning till

yngre järnålderslämningar. Detta tolkade jag då som att man gärna ville uppföra kyrkorna centralt i bygderna men på armslängds avstånd från de förkristna kultplatserna (Theliander 1993:58).

Denna iakttagelse gäller även för norra Bohuslän, som ju gränsar till det medeltida Västergötland. Där kunde Marianne Lönn konstatera att endast i åtta av trettio tre undersökta socknar fanns det yngre järnåldersgravar på samma fastighet som den medeltida sockenkyrkan. Det gick heller inte att se något återkommande mönster bland dessa åtta (Karlsson Lönn 1987). Eftersom det bohuslänska landskapet begränsar antalet möjliga bebyggelse-lägen är detta också vad man slumpmässigt och statistiskt kan förvänta sig.

Några västgötska exempel?

I det medeltida Västergötland fanns det på 1280-talet, enligt ett tillägg till den Äldre Västgötalagen, drygt 500 sockenkyrkor (Beckman 1974:110). Av dessa är det en handfull, färre än femton, som ständigt brukar nämnas i diskussioner kring kultplatskontinuitet, så även av Andrén. Några av de platser han nämner har varit föremål för arkeologiska undersökningar, nämligen Dimbo, Ås (ej Åsa som Andrén skriver), Skalunda, Gudhem, Gingri, Erska, och Mårby (i Bjurum socken) (Andrén 2002:323).

Om jag förstått Andrén rätt menar han i och för sig att kultplatskontinui-

itet kan vara relativ, att valet av kyrkplats medvetet kan ha styrts av en kännedom om äldre kult- och begravningsplatser, en tradition som för den skull inte behöver vara obruten. Att påstå att så skulle vara fallet, liksom dess motsats, förutsätter en nästintill fullständig genomgång av relationen mellan gravar från yngre järnålder och högmedeltida sockenkyrkor. Detta kommer inte att ske här och nu, men jag skulle ändå vilja göra några reflektioner kring de av hans västgötska exempel som faktiskt är undersökta.

Om vi börjar med Dimbo så är Västergötlands största gravfält beläget där, helt nära den medeltida kyrkplatsen. På detta undersökte G. A. Hellman 1936 några gravar som hotades av en pågående grustäkt (rapport ATA & SHM 21658). Hellman daterade de fyra undersökta gravarna (av totalt ca 300 synliga) till vikingatid. Men som jag ser det finns det inget i detta fyndmaterial som går att datera närmare än till vendeltid och äldre vikingatid. Vi får avvakta kommande C14-analyser som kommer att komplettera fyndmaterialets idag ganska oprecisa yngre järnåldersdatering.

Högen som Ås romanska kyrka ligger på undersöktes delvis 1983. Denna undersökning är ännu opublicerad men finns beskriven i en kortare artikel i *Historiska Nyheter*. Vid undersökningen påträffades i högen ett stenlager och ett brandlager som innehöll brända människo- och djurben, de senare från bland annat häst och hund (Vretemark & Ohlsson 1984). Vidare är Skalundahögen, Västergöt-

lands största hög, undersökt 1996 då Skaraborgs länsmuseum genomförde en geoteknisk undersökning av den. Inte heller denna undersökning är rapporterad ännu men fyra C14-analyser från organiskt material i högen pekar på att den till 94% sannolikhet uppfördes någon gång mellan AD 650-820 AD.

Vid Gudhems kloster och kungsgård har sedan 1930-talet ett antal järnåldersgravar undersökts i flera omgångar (rapporter i ATA samt Vretemark 1987). Gravarna ligger både mitt i själva klosterområdet och vid den närbelägna kungsgården. Gravarna består både av brandgravar och skelettgravar och området tycks ha använts för begravingar under i stort sett hela den yngre järnåldern, även om just vikingatida dateringar saknas på brand- och skelettgravarna.

Förutom dessa vetenskapligt undersökta exempel nämner Andrén även gravfältet vid Gingri kyrka som rovgävdes på 1860-talet (rapport ATA och SHM 4386). Några av fynden därifrån ger en vikingatida datering men får dock betraktas som lösfynd då all övrig dokumentation saknas. Även i Erska skall man på 1870-talet, vid grustäkt, ha hittat en gulden, pärlor, brända ben samt keramik. Inte heller från Erska finns det någon dokumentation men fynden, menar jag, kan mycket väl vara romerska eller folkvandringstida (rapport ATA och SHM 4913). Dessutom nämner Andrén det ganska välundersökta gravfältet vid Mårby i Bjurum socken, som dock i sin helhet och med all

sannolikhet är från äldre järnålder (rapporter i ATA och SHM 23663, 23731, 23771).

Sammanfattningsvis kan man konstatera att arkeologiskt säkra och tydliga vikingatida eller tidigmedeltida dateringar saknas från dessa delvis undersökta gravfält. Vidare kan man konstatera att på de ovan nämnda kyrkplatserna finns eller har funnits stenkyrkor av romansk 1100-tals karaktär. Arkeologiska indikationer på eventuella äldre kyrkor på platserna saknas generellt. Det finns alltså ett för kontinuitetsförespråkarna besvärande tidsglapp på mellan tre och åtta hundra år mellan anläggandet av de förhistoriska gravarna och uppförandet av kyrkorna. För Gudhems del är det lite mer komplicerat. Enligt Lars Lundqvist (1998:193) har Gudhems härad Västsveriges högsta andel centralplatsindikerande fynd, och är väl det bästa exemplet på platskontinuitet framför allt i maktutövandet, men även ur religiöst hänseende, från åtminstone romersk järnålder fram till högmedeltid.

Preliminära resultat - en första presentation

De ovan nämnda lokalerna är platser där arkeologiska undersökningar genomförts. På en del andra platser i landskapet ligger det icke undersökta järnåldersgravar helt nära medeltida sockenkyrkor. Hur skall vi kunna veta om dessa eventuellt representerar en obruten kontinuitet eller ej? Om vi inte skall kartera dem i sin helhet kan

vi istället studera empiriska iakttagelser från samtliga undersökta gravfält i landskapet för att sedan i Durkheims anda kunna skissera en generell bild (se Durkheim 1978). Frågan blir då: När (om någonsin) slutade man aktivt använda Västergötlands förkristna gravfält för begravningar? Denna fråga, som ju i mycket handlar om just kultplatskontinuitet, råkar även vara en av de viktigaste jag arbetar med just nu i ett pågående avhandlingsprojekt om Västergötlands kristnande speglat i periodens gravar.

Som ett led i detta projekt katalogiseras och sammanställs samtliga undersökta gravar i landskapet, vilka kan dateras inom intervallet 700-1200 AD. Metodmässigt görs det alltså inte någon skillnad på kristna och förkristna gravar i denna undersökning. I dagsläget, när den första arkivgenomgången i det närmaste är klar, har ca 280 olika lokaler med drygt 1200 undersökta gravar utkristalliserats. Jag vill betona att resultaten ännu så länge är preliminära, men efter en första genomgång av materialet tycks det vara så att de förkristna gravfälten i Västergötland generellt sett och ganska så abrupt överges redan vid 900-talets början. En förändring inträder och de döda begravs i fortsättningen någon annanstans än på de gamla gravfälten.

Vad vi ser är något helt annat än kultplatskontinuitet; vi ser en rumslig förändring, en med all sannolikhet strukturellt betingad diskontinuitet. Med undantag för en del frågetecken kring Gudhem och med risk för att

låta som en yngre upplaga av Olaf Olsen skulle jag därför vilja påstå att det icke finns ett enda belägg för en obruten platskontinuitet mellan förkristna och kristna begravningsplatser i Västergötland!

Men var är kyrkorna?

Det var gravfälten det, men det finns dock ett problem i detta som vi måste reda ut. Så fort man har en över tid hyfsat stabil församling av kristna vill man gärna att dessa även skall ha en gudstjänstlokal av något slag. Jacob Kieffer-Olsen skriver att man kan förvänta sig att den äldste generation af kirker blev placeret centralt i den daværende bebyggelsestruktur, at langt størsteparten af disse kirkesteder stadig lå centralt op gennem kirkenedlæggelseperioderne ... og at der derfor i dag ligger fungerende kirker, hvor de ældste kirker blev bygget (Kieffer-Olsen 2000:112). Denna syn på våra sockenkyrkor som urgamla monoliter är självklar om man förespråkar kultplatskontinuitet. Som jag uppfattat mycket av det som är skrivet i ämnet är detta även en allmänt spridd inställning bland många arkeologer. Men för Västergötlands del är det i huvudsak fel.

Vi har alltså sett att de förkristna gravfälten i Västergötland överges vid 900-talets början, vilket jag menar skall förstås som en ganska tidig och tydlig markering gentemot de gamla trossystemen och eskatologiska föreställningarna. Vi vet också att de flesta daterade, ännu stående eller arkeolo-

gisk undersökta kyrkobyggnaderna uppförs någon gång under 1100-talet. För Västergötlands del är endast en riktigt tidig kyrka undersökt, Karleby kyrka i Leksbergs socken utanför Mariestad, och den kan först dateras till omkring år 1000 eller möjligen något tidigare (Vretemark 1998). Annars är de flesta (daterade) kyrkorna 100 till 200 år yngre än den undersökta kyrkan i Karleby. Denna diskrepans gör att man måste fråga sig: var är kyrkorna?

Västergötlands kristnande - ett underifrånperspektiv

För att kunna reda ut det här måste vi gå tillbaka och titta på kristnandeprocessen i Västergötland. Trots att de flesta är överens om att denna process sett mycket olika ut i olika regioner reproduceras, som jag ser det, gång efter annan en mycket stereotyp bild av Skandinavien och därmed även Västergötlands kristnande. En stereotyp med två varianter som båda handlar om kristnandet som ett projekt som dåtidens människor mer eller mindre tvingades in i av de som hade makt: kungen, biskopen och/eller husbonn. Lite tillspetsad går den ena varianten ut på att en hel bygd kommit i kontakt med en karismatisk missionär, därefter har man antagit kristendomen på första bästa ting och sedan, hejåhå, uppfört kyrkan mitt i byn, helst på den gamla kultplatsen. Den andra varianten går ut på att en förslagen och gentemot kungamakten lismande storman blivit kristen på opportuna grunder och byggt sig en

kyrka på sin gård och tvingat sina underlydande att anta den nya tron.

Den raljanta tonen är avsiktlig. Jag menar inte att det aldrig har gått till på detta vis men jag tror att stereotyperna och de givna sanningarna låst oss vid ett fåtal och därmed begränsade förklaringsmodeller. Därmed, menar jag, tar man inte hänsyn till de individuella initiativen som, åtminstone initialt och regionalt sett under kristnandeprocessen kan ha varit mycket viktiga. Jag skulle därför vilja anlägga ett alternativt perspektiv på kristnandet, ett underifrånperspektiv. Det finns faktiskt en möjlighet att människor frivilligt och utan tvång tog till sig kristendom. Detta förutsatt att den fyllde en funktion i deras liv som den gamla religionen inte längre klarade av att fylla samt, vilket är viktigt, att där inte fanns någon som ville eller kunde hindra detta religionsbyte. Detta är också vad jag tror hände i Västergötland vid 900-talets början, långt innan Olof Skötkonung lät döpa sig och det blev opportunt hos makteliten att vara kristen.

En alternativ modell

Vi kan därför som en kreativ och alternativ modell utgå från att det vid 900-talets början och två hundra år framåt poppar upp små kyrkor i Västergötland. Några försvinner med bebyggelser som flyttar, andra ligger kvar en tid samtidigt som nya tillkommer för att så småningom övergivas och så vidare. Oavsett om det rör sig om sakraliserade profana hus eller om

det är för ändamålet nyuppförda borde det vara svårt att arkeologiskt se någon skillnad på dåtidens kyrkor och profana hus. De byggnader som används för detta ändamål är troligtvis konstruerade så som brukligt var under yngre järnålder: olika stolphuskonstruktioner med lerklinade väggar. Till skillnad från trähus på stensyll ruttnar stolphusen och måste ofta rivras eller kraftigt renoveras kanske redan efter några få decennier.

Så om det nu inte i första hand är någon kultplatskontinuitet de högmedeltida kyrkorna representerar, varför ligger de då där de ligger? Under sent 1000- och framför allt 1100-tal blev det populärt bland Västergötlands maktelit att slå på stort och manifesteras sin kristna tro med en romansk stenkyrka eller en träkyrka (Claesson 1989 & Dahlberg 1998). Utifrån det ovan redovisade preliminära resultatet är det alltså tänkbart att de som lät uppföra dessa kyrkor, och var födda under, säg 1000-talets andra hälft, möjligtvis i sin barndom kan ha hört talas om någon äldre person vars farfar eller mormor inte var kristen. Därför, menar jag, skall Västergötlands romanska stenkyrkor snarare ses som skrytbyggen och manifesteras maktuttryck i ett sedan länge kristnat område än som exponenter för nyomvända konvertiters fromma offervilja. Men vad har då detta med kultkontinuiteten att göra?

Man kan säga att en karta över Västergötlands medeltida kyrkor samtidigt är en karta över tidigmedeltida lokala maktcentra; en prickkarta över

1000- och 1100-talens lokala politiska, ekonomiska, religiösa och sociala elit. När sedan kyrkans organisatoriska grepp över hög som låg hårdnar i och med införandet av tionde och skapandet av en sockenindelning, då fryser man 1100-talets organisation av landskapet. Vi kan alltså se att det nät av sockenkyrkor vi idag har i Västergötland är ett resultat av ett centralt dirigerat kyrkligt organiserande av landskapet drygt tvåhundra år efter det att man i allmänhet lämnat den gamla förkristna religionen bakom sig. Denna kyrkligt administrativa ambition råkade dessutom ske när man precis fyllt landskapet med jämförelsevis underhållsfria stenkyrkor.

En brasklapp men trots allt: platsdiskontinuitet

Nu är det kanske på sin plats med en lite brasklapp. Det är fullt tänkbart att enstaka västgötska sockenkyrkor kan ligga på samma plats som de allra första kristna kyrkorna, vilka i sin tur kanske medvetet uppfördes där man förr blotade. Det är heller inte otänkbart att någon nyuppförd privatkyrka på 1100-talet fick sin placering på grund av ett kvarvarande minne av en äldre tidens kultplats. Så kan det mycket väl vara i enstaka fall. Men om man skall beskriva en generell utveckling, skulle jag vilja påstå att den platskontinuitet som på vissa ställen tycks föreligga i Västergötland enbart är tillfällig eller är ett sekundärt resultat av sökandet efter manifesta lägen eller centrala platser i landskapet. Även om ingen kyrka från 900- eller knappast

ens från 1000-talet ännu är undersökt tyder mycket på att de bör finnas där ute i landskapet. Att man inte hittat dem ännu beror 1) på att det torde vara praktiskt svårt att hitta dessa nålar i höstackar och 2) Kieffer-Olsens ovan nämnda postulat som mångaoreflekterat anslutit sig till (man letar ju inte efter något som inte finns).

Men för att åter knyta an till Andréns artikel skulle jag i framtiden, inte i första hand vilja diskutera olika former av eller definitioner på kultplatskontinuitet för Västergötlands del, utan snarare peka på den platsdiskontinuitet i kultutövandet som inträder när landskapet kristnas på 900-talet. Jag vill betona att jag inte gör detta på ett källkritiskt Olaf Olsen-manér, dvs. att hävda att det som inte syns inte heller finns. Jag tror att denna diskontinuitet är direkt avgörande vid förståelsen av den sociala, politiska och ekonomiska situationen i landskapet vid denna tid. Allt detta är viktigt eftersom det leder till andra svar på andra frågor än de man brukar ställa i dessa sammanhang. Andréns visar med flera exempel på en klar kontinuitet i en del fall, inte minst på Öland där sambandet tycks vara mycket tydligt. Detta är intressant när man diskuterar Ölands kristnande och sätter det i relation till andra områden där situationen kanske ser annorlunda ut, exempelvis som i Västergötland.

Claes Theliander är Filosofie Licentiat i arkeologi och innehar en doktorandtjänst vid Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.

Litteratur

- Andrén, A. Platsernas betydelse. i: Andrén, A, Jennbert, K & Raudvere, C (red.) *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. 2002.
- Beckman, N. 1974: Äldre Västgötalagen. Översatt och förklarad av Nat. Beckman. *Västergötland - Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning*. Bd 3. 1974.
- Claesson, E 1989. *Cuius Ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland*. Uppsats för Licentiatexamen, Medeltidsarkeologiska institutionen, Lunds universitet. 1989.
- Dahlberg, M 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum nr. 28
- Durkheim, E. *Självmordet*. Med förord av professor Hans L. Zetterberg. (svensk övers. av Monica Johansson). 1983 (1897).
- Karlsson-Lönn, M . Hedendom och kristendom. Kultkontinuitet från yngre järnålder till medeltid. *META* 1987:4.
- Kieffer-Olsen, J 2000. Gravskik og kirkegårde i middelalderen. i: Dybdahl, A (red.) *Osteologisk materiale som historisk kilde*. 2000.
- Lundqvist, L. Centralplatser och centralområden i Västsverige. i: *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. 1998.
- Theliander, C. *Fornlämning - kyrka - socken. En studie av sockenindelningens bakgrund och ursprung i tio medeltida västgötska socknar*. Opublicerad C-uppsats, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet. 1993
- Vretemark, M . *Arkeologisk utredning. Gravfält och klosterområde. Fornlämning 194, Gudhem 12:1, Gudhems socken, Västergötland*. Rapport Skaraborgs länsmuseum. 1987
- Vretemark, M. *Karleby kyrka. Traditionen som blev sann*. Småskrift nr 5 Skaraborgs länsmuseum. 1998
- Vretemark, M. & Ohlsson, T. Ås kyrka bygd på storhög. *Historiska Nyheter* 1984:26